

ՌՈՒԲԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

ՔԱՐԱՇԱՄԲԻ Ս. ԳԵՒՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՆՐԱ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

Սուրբ Գեորգ եկեղեցին գտնվում է ներկայիս Կոտայքի մարզի Արգելի² (նախկինում՝ Լուսակերտ) մերձակայքում՝ Քարաշամբ³ չհասած ավերակների տարածքում, Հրազդան գետի աջ ափին, գեղատեսիլ բլրահարթակի վրա: Խոնարհված, վեհատեսիլ կառույցը է. դ. շինույթյուն է՝ սրբատաշ կանոնավոր շարվածքով սեւ ու բաց դարչնագույն տուֆից կառուցված: Այժմ կանգուն է միայն կառույցի «արեւելք—արեւմուտք առանցքից դեպի հյուսիս ընկած հատվածը՝ հյուսիսային խաչաթելը գմբեթարդով, արեւելյան գմբեթարդի մեկ երրորդը եւ արեւմտյան խաչաթելի մի հատված»⁴: Տաճարի շքամուտքը արեւմտյան մասում է, որից պահպանվել են մուտքի զույգ որմնասյուների ստորին մասերը: Արեւելյան ավազ խորանի հյուսիսային կողմի վերին հատվածում արտաքուստ պահպանվել է խորանը լուսավորող միակ լուսամուտի⁵ գեղաքանդակ պսակքարի մի մասը, որի նախորդ՝ դեպի ներս խոյացող նրբագեղ վարպետությամբ քանդակված ավելի մեծ քարակտորն ընկած է գետինին:

Եկեղեցու ներքուստ հյուսիսային պատի արեւելյան հատվածի բարձրադիր կողապատին փորագրված է տասն տողանոց հիշատակու-

¹* Ստացվել է 23.11.2022, գրախոսվել է 9.12.2022: Էլ. փոստ՝ ruga52@mail.ru:

² Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի տեղեկության համաձայն՝ բնակավայրը կոչվել է «Արֆոլ (նաեւ Արգել, Արգելան, մերձակա գյուղերից՝ Կարենուց (Կարենիս), (Քարաշամբ—Քյալաշամ)». տե՛ս ՍԻՄԵՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՐԵՒԱՆՑԻ, Ջամբու, Երեւան, 2003, էջ 529:

³ Երբեմն՝ Աղզիբիբ:

⁴ Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձաններ, Երեւան, 1982, էջ 23:

⁵ Ա. Երեմյանը նշում է, որ Հայաստանում է. դարում 16 խոշոր եկեղեցիների ավազ խորանի լուսավորման մեջ նկատելի է Բյուզանդական կայսրության կողմից Հայ Եկեղեցուն պարտադրված պաշտոնական դավանանքի փորձը: Տե՛ս Ա. ԵՐԵՄՅԱՆ, VII դարում հայկական հուշարձանների կրած մի փոփոխության մասին, ՊԲՀ, 1966, 4, էջ 151—171, 159: Հավանական է՝ հեղինակի հայտնած կարծիքը վերաբերում է հոգեւոր հաստատությունների խոշոր, մեծածավալ կառույցներին, ինչպիսիք են Մրենի, Թալինի Կաթողիկեն, Արուճի, Պտղավանքի, Կեչառեսի տաճարները եւ այլն:

թյուն: Քարի վատորակ լինելու պատճառով արձանագրության որոշ հատվածների տառապատկերները հողմահարված, բոլորովին եղծված են, եւ անհնարին է ընթերցել: Բնագրի այդ հատվածը խաթարված է եղել անգամ Մ. Սմբատյանցի ժամանակ: Յանկալի է նշել Մ. Սմբատյանցի վերծանումը, որ տարբերվում է մեր օրինակից. «Յանուն Աստուծոյ ի աշխարհակալութեան Արղունին, պարոնութեան Խոշաքին, ես իշխան Տաշուրակս եւ ամուսին իմ Խորիշահ, եղբայր իմ Մոթիկան թողաք զմեր հայրենի գեղիս զՊասկոյդաստ.... առաք զերկնից արքայութիւնն.... ոչ ոք ի զաւակաց մեր.... ՅԾԾ Հ (Հայրապետաց). նզովեալ է.... աջակից է»⁶:

Ղեւոնդ Ալիշանը պատկերավոր ձեւով է ներկայացնում ներկայիս Արգել բնակավայրի մերձակա բնակավայրերը. «Ի բուն հովիտ Հրազդան գետոյ սկսեալ ի հիւսիսոյ կողմանէ, առաջին գետոյ՝ ի սահմանակցութեան արեւելեան Նգայ՝ է Կիւմիւշ (Արծաթ), առ գետեզերքն յահեկէն, առ որով ի հարաւոյ կուսէ աղբիւր ածղահամ ջրոյ: Գիւղս այս յառաջնումն կոչէր Կարենիս, եւ էր ի նմին վանք յանուն Ս. Առաքելոց Անդրէի եւ Մատթէի, կամ Կարենավանք... Ընդ եպիսկոպոսական թեմս կարգէ Ոսկան եւ զԿարենուց վանս, վեց փարախ հեռի յէջմիածնէ ասելով: Յաջմէ գեղոյն կիսով փարախաւ ի ստորեւ Կիւմիւշայ՝ Նշանակի Արգել գիւղ, որ ոչ յիշի ի վիճակագրութեան»⁷: Զարմանալի է, որ հայագետը որեւէ տեղեկություն չի հայտնում հիշյալ եկեղեցական կառույցի եւ նրա արձանագիր հիշատակության մասին:

Թեեւ վիմագիր սկզբնաղբյուրի տառաձեւերը գեղեցիկ են, սակայն դատելով փորագրվածից՝ կարելի է արձանագրել, որ փորագրող գրիչը թույլ է տվել մի շարք ընդհատումներ, հետեւողական չի եղել արձանագրվող պատմական իրողությունները հաջորդաբար հստակ ներկայացնելու, որին գումարվում է բնագրի եղծված հատվածը՝ ինչի պատճառով հիշատակագիրը թերավարտ է մնում: Կցագիր միակ գրությունը նկատվում է «ամուսին» բառի ա տառի ստեղծված վրա մ գրի եւ ու-ի լ-ն ստեղծին ա տառի կիսաբոլոր ուղղահայաց գծի առկայությունը: Ուշագրավն այն է, որ հիշատակագրության գրիչը «յանուն Աստուծոյ» արտահայտությունից հետո փորագրել է ի աշխարհակալութեան՝ «յաշ-

⁶ Մ. ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ, Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 310:

⁷ ՂԵՒՈՆԳ ԱԼԻՇԱՆ, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 288:

խարհակալութեան» ճիշտ ձեւի փոխարեն⁸: Անեծքի եւ հատուցման բանաձեւում գրիչը «խափանել» բառը փորագրել է ԽՓ՝ առանց պատվի նշանի, իսկ «նզոված» բառը՝ պատվի նշանով: Երեք հարյուր տասնութ հայրապետներին վերաբերող հապավումից (ՅԺԸ) փորագրված է միայն հարյուրավորը (ՅԺ) պատվի նշանով, իսկ «հայրապետաց» բառից՝ Հ⁹: «Նզոված» բառը պատվի նշանով է (ՆԶ): Թվականը փորագրված է ՉՃԼԷ (Յոթ հարյուր երեսունյոթ, Չ-ն փոքրատառ է (չ): Իլխան Աբաղայի որդի իլխան Արդունի անունը փորագրված է Աղրուն. Անշուշտ այն փորագրող գրչի սխալը պետք է համարել: Եղբայր բառի Ր տառի վերին գլխիկը ջարդված է: Ամբողջությամբ վնասված ու ջարդված է նաեւ գեղիս բառի Գ տառը:

Բլրահարթակի հարավային սկզբնամասում աչքի են զարնում կիկլոպյան բարձրադիր պարսպի ձգվող որոշ հատվածները: Ներկայումս տեղանքը բավականին փոփոխված է. շրջակայքում կառուցվել են ամառանոցային մեծաքանակ շինություններ: Եկեղեցու տարածքում՝ հատկապես հյուսիսային եւ հարավային կողմում, պահպանվել են բազմաթիվ կացարան-շինությունների խոնարհված կառույցներ, որոնցից կարելի է դատել, որ դրանք, հավանաբար, երբեմնի բնակավայրի ավերակներն են, քանզի դժվար թե տաճարի սպասավորներն այդքան ստվարաթիվ լինեին:

Կառույցն իր ճարտարապետական հորինվածքով շատ նման է Թալինի մայր տաճարի հարեւանությամբ՝ Ներսէհ Կամսարականի կառուցած է. դ. Ներսէհաշեն եկեղեցուն, ինչպես նաեւ մասնագետների պնդմամբ՝ Ալամանի եւ Այլաբերի Ս. Հովհաննես եկեղեցիներին¹⁰:

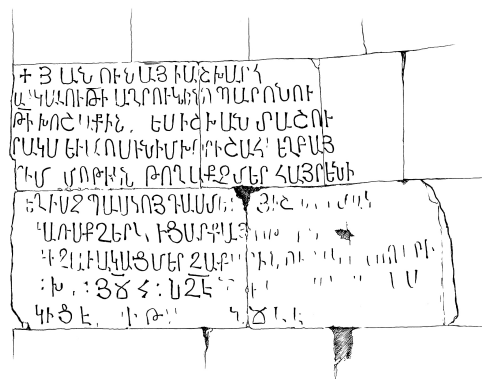
Արձանագրությունն ըստ բնույթի իրավասօրենսդրական է, սակայն բնագրի «առաք զերկնից արքայութիւն (եւ ոչ ո)ք ի զաւակաց մեր... (ով) խ(ա)փ(անի)» արտահայտությունից պետք է եզրակացնել, որ կատարվել է նաեւ ինչ-որ նվիրատվություն, որ չի փորագրվել կամ, հավանական է, չի պահպանվել: Իշխան Տաշուրակն իր կնոջ եւ եղբոր՝ Խորիշահի ու

⁸ «Աշխարհակալութիւն» ձեւը փորագրված է նաեւ ք. Դիլիջանի Երկրագիտական թանգարանի խաչքարի թիկունքի անթվակիր (1242—1250 թթ.) վիմագրում. տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, կազմ. Ս. Ա. ՎԱԳՅԱՆԸ, Հ. Ռ. ՋԱՆՓՈՒԱԳՅԱՆԸ, Երեւան, 1977, էջ 18:

⁹ Անիի Առաքելոց տաճարի բնագրի հատուցման բանաձեւում բառս փորագրված է նմանատիպ ուղադրով ձեւով. «:Գ: հարիւր :ԺԸ: հայրապետացն նզովել եղիցի». Դիվան..., պրակ I, կազմ. Հ. ՕՐԲԵԼԻՆ, Երեւան, 1966, էջ 19:

¹⁰ Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 24:

Մոթիկի հետ զեղչել, վերացրել է հայրենի (գուցե սեփական)՝ Պասկոդաս գյուղի գանձվող հարկը.

+ ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ, Ի ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ] ԱՂՐՈՒՆԻՆ՝¹¹ ԵՒ ՊԱՐՈՆՈՒԹԻ
[ԻՆ] ԽՈՇԱՔԻՆ, ԵՍ ԻՇԽԱՆ ՏԱՇՈՒ/ՐԱԿՍ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ԽՈՒՆՇԱՀ՝¹², ԵՂ-
ԲԱՅ/Ր ԻՄ ՄՈԹԻԿՆ, ԹՈՂԱՔ ԶՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻ/ [Գ]ԵՂԻՍ ԶՊԱՍԿՈՅԴԱՍ, ՄԵՐ
Յ[Ի]ՇԱ[ՏԱԿ][Ե]Ի ԱՌԱՔ ԶԵՐԿՆԻՑ Ա[ՐՔ]ԱՅՈՒԹԻ[Ի]Ն, [ՈՉ Ո]Ք/ Ի ԶԱ-
ԻԱԿԱՅ ՄԵՐ՝ ԶԱՔԱՐԻ[Ն],[ՈՎ]/Խ[Ա]Փ[ԱՆԷ] :ՅՃ[ԺԸ:] Հ[ԱՅՐԱՊԵՏԱՅ]:
ՆԶ[ՈՎԱԾ] Է....ԱՋ[Ա]/ ԿԻՑ Է [ԶԱՅՆԵՆ ԵՒ ԶՅՈՒԴԱՆ]: Ի ԹՎ[ԻՆ] :ԶԸԼԷ
[1288]:

Արձանագրում հիշատակվող իլխան Արղունը Հուլավյան հարս-
տության Աբաղա իլխանի ավագ որդին էր, որ կառավարել է 1284—
1291 թթ.¹³ Եւ հայ արձանագիր աղբյուրներից հայտնի է Ավանի տաճարի
ՉԼԴ. (1285) Եւ ՉԼԶ. (1287) թթ., նոր Գետիկի սուրբ Աստվածածին եկեղե-
ցու¹⁴ Եւ Վերին Աղղանի սուրբ Կիրակի մատուռի բնագրերից¹⁵:

¹¹ Այդպես կարդացել է նաեւ Գ. Հովսեփյանը՝ հիշատակագիրը թվագրելով 1284—
1291 թթ., տե՛ս Գարեգին վրդ., Զագավանից ժողովը, Շողակաթ, Վաղարշապատ, 1913, էջ 24:
Նկատելի է՝ բառը փորագրված է դրափոխություններով:

¹² Մ. Սմբատյանը խորհրդահանունը վերծանել է «խորինշահ» ձևով: Զաքարե Մեծի Եւ
Իվանե Զաքարյանների քրոջ անունը խորինշահ էր, վերջինս ամուսնացած էր Խաչենի մեծ իշ-
խան Վախտանգի հետ. Մ. ՍՄԵԱՏՅԱՆՑ, նշ. աշխ. էջ 310:

¹³ Հայ ժողովրդի պատմություն, Երեւան, հտ. III, 1976, էջ 634, 636, այսուհետ՝ ՀԺՊ:

¹⁴ Ուշագրավ է՝ մեծահարուստ Ումեկի որդի Ճարն իլխան Արղունի «յաշխարհակա-
լութ(եա)ին» պատմական իրողությունը հիշատակում է ՉԼԲ. (1283 թ): Դիվան..., պրակ VI,
էջ 71: Մինչդեռ վերջինս իլխան է օծվել 1284 թ.:

¹⁵ Կ. ՂԱՅԱԳԱՐՅԱՆ, էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի Եւ պատմության, Երեւան,
2007, էջ 199—200. Դիվան..., պրակ VI, էջ 127:

Հիշատակագրության համաձայն՝ Տաշուրակը, որ իրեն համարում է իշխան (ակներեաբար տեղական իշխան պետք է լինի), վերացրել է հայրենի գյուղի հարկը՝ «պարոնություն(եան)» խոշաքի ժամանակ, թեեւ անորոշ է մնում վերացված հարկի ինչպիսին լինելը, եւ ինչպես անվանի հայագետ Թադ. Ավդալբեգյանը կասեր, գուցե հարկերի մասին է խոսքը եւ ոչ թե մեկ հատուկ հարկի¹⁶:

Գյուղի, շենի, ծխի հարկերն անշուշտ բազմաթիվ էին, սակայն քաղաքամայր Անիի եպիսկոպոսանիստ Սուրբ Առաքելոց եկեղեցու :ՈԿԶ: (1217 թ.) վավերագիր-բնագիրը նշում է, որ Անիի եւ Շիրակի արքեպիսկոպոս Ապուղամր Պահլավունու որդի Գրիգոր Ա.-ն վերացնում է Զատիկի տոնին եպիսկոպոսական Աթոռին տրվող յուրաքանչյուր գյուղից երկու գրիվ հացը եւ եկեղեցիներին, հավանաբար, մատաղից տրվող մեկական մորթին. «Որ էր թուականիս :ՈԿԶ: (1217) ես տէր Գրիգոր, որդի Ապուղամրի, արհիէպիսկոպոս, կամեցաք առնուլ զեղեալ հարկ ի մեր գաւառէս Շիրակայ եւ ի քաղաքիս եկեղեցեացս յԱնոյ, զի սահման էր ի սկզբանէ յամենայն գեղէ երկու գրիւ հաց յաթոռս տալ, եւ ի քաղաքիս ամենայն եկեղեցիս մորթի մին՝ Զատիկին տային: Արդ ես... թողի զայս հացս ամենայն գեղի մեծի եւ փոքու եւ Զատիկի մորթին ամենայն եկեղեցուց»¹⁷: Հավանական է՝ եպիսկոպոսանիստ եկեղեցու կանոնակարգված այդ իրավական իրողությունն ընդհանրական էր բովանդակ Հայաստանում, քանի որ արտոնագիր-բնագիրը շեշտադրում է «զի սահման էր ի սկզբանէ յամենայն գեղէ» արտահայտությունը, ուստի պետք է ենթադրել, որ իշխան Տաշուրակի վերացրած հարկը, ակներեաբար, եղել է երկու գրիվ հաց եւ մորթված անասունի մորթին:

Որոշակի նման իրողությունամբ ապահարկում է նկատվում նաեւ Օշական եւ Մրեն գյուղերի 1288 թ. բնագիր-արձանագրություններում, որտեղ մեծահարուստ «Սէնոպ Սահմադինս եւ ամուսին իմ Ուտուրտա» վերացնում են «Մրենի հացին շարիատն», եւ Օշական գյուղից «գէգեց գինույ եւ խաղողի խալէն»¹⁸: Լեռնային բնակավայր Բաղա-

¹⁶ ԹԱԳ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆ, Հայագիտական հետազոտություններ, Երեւան, 1969, էջ 374:

¹⁷ Դիվան..., պրակ Ա., 1966, էջ 16, հմմտ. Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, Անիի եպիսկոպոսական աթոռը (Գաւազանագիրք եպիսկոպոսաց Անույ) «էջմիածին», 1996, Ե.—Զ., էջ 155 եւ նույնի՝ Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, Երեւան, 2015, էջ 95:

¹⁸ Վիմական տարեգիր, Յուցակ ժողովածու արձանագրութեանց հայոց, կազմ. Կ. Կոստանյանցը, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 130. հմմտ. Հ. ՄԱՆԱՆԳՅԱՆ, Քննական տեսություն հայ

ֆազյուզ Գառնիի Սուպենց վանքի ԺԳ. դարի բնագրում վավերացվել է, որ բնակավայրի տամղատարներ Տիրատուրի որդի Հովհաննեսը եւ Հովհաննեսի որդի Վանականը մի շարք վկաների ներկայությամբ վերացնում են բնակատեղի Սուպենց վանքի հասարակաց գիմույ վաճառքի տամղան եւ ջրաղացի ամսական վճարը. «....մեր տանուտիրաց բանիւ՝ Կարապետին Ա[ստուռ]Ծատրո[յ], Խոյտասին, Ասխաթանա Մինա տիկնոջ, Միքելին, Սեթին, Վարդին Միքելչանին եւ այլ մեծ ու փոքր տանուտերաց՝ վերուցաք զՍուպենց վանի եւ զհասարակաց գիմույ եւ այլ այնցեղ վաճառի տամղա եւ ջրաղացի մահկանա»¹⁹: Այսպիսով՝ հավանական է՝ իշխան Տաշուրակը վերացրել է հայրենի գյուղի հացի հարկը:

Հազվագեպ հանդիպող Տաշուրակ անձնանունն ընթերցվում է պատմական Սողբ գավառի Ակունք (Ակունք) գյուղի («Գոմեր») հնավայրի գրեթե նույն ժամանակում՝ Ձեզ. (1297) թ., կանգնեցված խաչքարի արձանագրության մեջ, որի համաձայն՝ Բազումշա(հ)ի որդի Տաշուրակը հայտնում է, որ ինքը մի քանի գյուղերի գեղջավազ՝ տեր միփորեւացն²⁰ է եւ իր կողակից Թամթայի հանգստարանին խաչքար է կանգնեցրել. «Ի թվ Ձեզ. (1297) կաման Ա[ստուծո]յ ի պարոնութ[եա]բ, իշխանաց իշխանին Գրիգորոյ, ես Տաշուրակս, որդի Բազումշաի, տէր միփորեւաց կանգնեցի զխաչս ինձ եւ ամուսին իմոյ Թամթոյ²¹, ի փրկութ[իւն] հոգ[ւ]ո[ց] մերոց, զի էաք անզաւակ. որք երկրպագէք յաղաւթս յիշեցէք»²²: Ակնհայտ է, որ Քարաշամբի սուրբ Գեւորգ եկեղեցու բնագրի իշխան Տաշուրակը տարբերվում է Ակունքի կոթողի վկայագրի հեղինակից, քանի որ վերջինիս կողակցի անունը Խորիշահ է եւ ունի զավակներ՝ «ի զաւակաց մեր», մինչդեռ Ակունքի բնագրի

ժողովրդի պատմության, Երեւան, 1966, էջ 266:

¹⁹ Բ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Քաղաքները եւ արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ., Երեւան, 1964, հտ. 2, էջ 158:

²⁰ Պ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, «Մեփորալ/մեփորել/միփորել» վարչական տերմինը, Լրաբեր, 1977, 7, էջ 50:

²¹ Հավելենք, որ բնագրից ակնառու կերպով երեւացող հոլովական ձեւից բացի՝ Հրաչյա Աճառյանն այս անվան ուղղական է դիտում Թամթա կամ Թամթի անունը. տես Հ. Բ. ԱՆՈՒՅԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Բ., Երեւան, 1942. ալտուհանդերձ՝ լինում են որոշ քննախույզներ, որ գրաբարյան սեռականի «Թամթոյ»-ն սխալմամբ ընկալում են իբրեւ ուղղական հոլովաձեւ եւ կրկին անգամ թեքելով՝ ստանում են «Թամթոյի»:

²² Դիվան..., պրակ IV, կազմ. Ս. ԲԱՐԽՈՒԳԱՐՅԱՆԸ, Երեւան, 1973, էջ 355. Պ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 49:

հեղինակի կողակցի անունը Թամթա²³ է, եւ վերջիններս անգավակ են՝ «զի էաք անգաւակ»²⁴:

Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսը, նկարագրելով հնավայրի մերձակա գյուղերը, ցավոք որեւէ խոսք չի հայտնում բնակավայրի մասին: Արդյոք կարելի է մտածել, որ հնավայրը վաղուց արդեն ամայի էր՝ բնակիչներից զուրկ, կամ նման մի խնդիր կար, որ հովվապետը լռությամբ շրջանցում է այն:

Վավերագրում նշված պարոն²⁵ («պարոնութի» տեղական խոսվածքի արտահայտություն է, ուղիղ ձեւը՝ «պարոնութեան») խոշաքը միակ դուստր-ժառանգն էր աթաբեկ Իվանե (Ա.) Երկայնաբազուկի որդի մեծ իշխան, ամիրսպասալար, աթաբեկ Ավագ Զաքարյանի:

Մատենագրական առաջին տեղեկությունն իշխանուհու մասին հայտնում է Կիրակոս Գանձակեցին՝ սկզբում չնշելով վերջինիս անունը: Պատմագրի վկայությամբ՝ 1236 թ. իշխանապետ Ավագ Զաքարյանը, տեսնելով Հայաստանում մոնղոլների թշնամական բազմության ամենուրեք սփռվելը, պատսպարվում է Կայան (գրբ.՝ Կայեան) ամուր բերդամրոցում. «...ետես (Ավագ Զաքարյան.— Ռ. Գ.) զայն ամենայն բազմութիւն

²³ Նկատելի է՝ անձնանունն ունի նաեւ ոչ վերջադրական թեքում ($u > ոյ$): Ա. ԱՐԲԱՆՍՅԱՆ, Գրաբարի ձեռնարկ, Երեւան, 1976, էջ 19:

²⁴ Դիվան..., պրակ IV, էջ 355. Պ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, նշ. աշխ. էջ 49:

²⁵ Ըստ Գ. Հովսեփյանի՝ «պարոն» բառը գործածվել է ԺԳ. դ.՝ ինչպես վանքերի հովանավոր, նույնպես եւ գերագույն իշխան նշանակությամբ: Հեղինակի հավելմամբ պարոնը հատուկ տիտղոս չէ միայն Զաքարյանների համար, այլ յուրաքանչյուր ստորադաս իշխանի համար պատրոն էր կամ պարոն նրա գլխավոր իշխանը: Գ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Խաղբայկեանք կամ Պոռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Վաղարշապատ, 1928, էջ 71:

Ըստ Հր. Աճառյանի՝ բառը ծագում է patronus-ից, «Ֆրս. պատրիկ, պաշտպան, պետ», որ նշանակում է միջնադարյան իշխանական մի աստիճան. Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. 4, 1979, էջ 54: Խ. Սամվելյանի մեկնաբանությամբ՝ նշյալ եզրույթները միանգամայն վերացրել են հայ ավատական միջավայրից նախաբառ եւ մասամբ էլ հետ մղել իշխան ու տեր հասկացությունները: Հեղինակի հավելմամբ՝ «Տէր բառը իրավաբանական առումով սկսում է նշանակել սեփականություն ունեցող, ինչը-առարկա իր ձեռքում բռնող, իսկ իշխան ասելով՝ ներկայացնում էին ընդհանուր առմամբ ազնվական դաս»: Եզրույթը հայոց մէջ, գիտնականի կարծիքով, ժառանգվել է Բյուզանդական քաղաքական ազդեցությունից: Ըստ հեղինակի՝ իշխանագուն կանայք նույնպես կրում էին պատրոն կամ պարոն կոչումները, ինչը հեղինակի հավելմամբ՝ «խիստ հետաքրքիր երեւույթ է հայ ավատական իրավունքի բնագավառում, ուր բնորոշվում է կնոջ ընկեր-իրավական դրությունը»: ՊՐՈՖ. Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ, Հին հայ իրավունքի պատմությունը, Երեւան, 1939, էջ 242: Եզրույթը վաղագույնս հիշատակվում է Արագածոտնի մարզի Թալինի մերձակա Դաշտադեմ գյուղի Ս. Քրիստափոր վանքի Ժ. դ. բնագրում. տես Ռ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, «Էջմիածին», Նորահայտ արձանագրություն Ս. Քրիստափոր վանքից, 2008, ԺԱ., էջ 52:

թշնամեացն, լցին զաշխարհս ամենայն, ամրացաւ եւ նա ի բերդն ամուր, որ կոչի Կայեան»²⁶։

Այդ ժամանակվանից Հայաստանը նվաճվում է մոնղոլների կողմից՝ ընդգրկվելով մոնղոլական աշխարհակալության կազմում, երկար ժամանակ մնալով քոչվոր հորդանների գերիշխանության տակ, տնտեսական ու մշակութային բնագավառներում եւս հարկադրաբար ենթարկվելով օտարների պարտադրվող քաղաքականությանը։

Պատմագրի վկայությամբ՝ այլազգիների զորքը մոնղոլ զորապետ Իտուղատայի գլխավորությամբ պաշարում է Կայեն բերդ-ամրոցը՝ իշխանապետից քանիցս պահանջելով «գալ ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա»²⁷։ Հավանորեն իշխանապետ Ավագ Զաքարյանը, շունենալով անհրաժեշտ մարտական ուժեր, փորձել է մետրմոլիտոն եւ բարեկամություն հաստատել մոնղոլ նվաճողի հետ, ուստի վերջինս իր միակ ժառանգ-դստեր՝ Խոշաքին, որի տարիքի մասին Կիրակոս Գանձակեցին, ցավոք, որեւէ տեղեկություն չի հայտնում, ակներեւաբար, ամուսնության կարգով, ուղարկում է մոնղոլ զորապետի մոտ՝ ակնկալելով «շահել զմիտս նոցա, տայ զդուստր իւր նոցա եւ ինչս բազումս»՝ պաշարումը մեղմացնելու նպատակով²⁸։ Թեեւ մոնղոլ զորապետն ընդունում է ընծաները, ինչպես սպասելի էր, սակայն ավելի է խստացնում վերահսկողությունը պաշարվածների նկատմամբ։ Իշխանապետը ճարահատյալ, իր տան վերակացու Խաչենեցի Գրիգոր Տղայի միջոցով, փորձում է կապեր հաստատել գլխավոր զորապետ Չարմաղանի հետ։ Հիշյալ պատմական դեպքերի ընթացքը որոշակիորեն մանրամասնել է պատմիչը, եւ վերաշարադրելու անհրաժեշտություն չկա, սակայն որեւէ տեղեկությամբ չի հստակեցրել, թե նշյալ միջադեպից հետո ինչպես են ընթացել իշխանուհի Խոշաքի հետագա կյանքն ու գործունեությունը նոր միջավայրում, եւ ինչպիսի հանգամանքների բերումով է վերջինս կրկին վերադարձել հայրական ակուլթը։ Կարծում ենք՝ իշխանուհի Խոշաքը հայ-

²⁶ ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմություն Հայոց, աշխ.՝ Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՆԱՆՋԱՆՅԱՆԻ, Երեւան, 1961, էջ 254։

²⁷ Անդ, 255։ Անվանի արեւելագետ Հ. Օրբելին միջադեպը դնում է 1236 կամ 1237 թթ.։ Տե՛ս Ի. Ա. ОРБЕЛИ, Асанъ Джалалъ, Князь Хаченскій, Извѣстія Императорской Академіи Наукъ, 1909, էջ 418։

²⁸ ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 255։ Հ. Մարգարյանի հավաստմամբ՝ Խոշաքը պետք է ծնված լիներ մինչ 1236 թ.։ Տե՛ս Հ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, 11–14-րդ դարերում հայ-իրանական կապերի պատմությունից (Սահիբ Դիվան Շամս ադ-դին Զուլեյնին եւ Հայաստանը), Արեւելագիտական ժողովածու, հտ. V, 2004, էջ 115։

րական տուն է վերադարձել, ամենայն հավանականությամբ, գլխավոր զորապետ Չարմադանի հետ բանակցությունների ավարտից հետո:

1249—1250 թթ. մահանում է իշխանապետ Ավագ Զաքարյանը, որի մահվանից հետո, սկզբնաղբյուրների հավաստմամբ, Հայաստանում ամենաազդեցիկ Զաքարյանների ավատական տան՝ հատկապես Ավագյան ճյուղի իշխանական դիրքերը ենթարկվում են խիստ փոփոխության: Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ Ավագյան տիրույթների ղեկավարությունը նախապես տրվել է Շահնշահ Ա.-ի որդի Զաքարեին, ապա վերջինիցս վերցվել եւ շնորհվել է ավազի Ավագի այրի կնոջը՝ Գոնցային²⁹. «Ետուն գիշխանութիւն նորա Զաքարէի, որդւոյն Շահնշահի, հօրեղբօր որդւոյ Աւագին, զի Աւագն որդի ոչ ունէր, բայց միայն դուստր մի երեխայ.... Եւ ապա հանեալ ի Զաքարէէ ետուն կնոջ Աւագին, որում անուն էր Գոնցա»³⁰:

Պատմական այդ իրողությունը վիմական աղբյուրներում նույնպես իր արտացոլումն է ստացել: Վիմական աղբյուրներից պարզվում է, որ Ավագյան տերության ղեկավարումն ուղղակի անցել է Շահնշահ Ա.-ին: Այդ է վկայում Կարո Ղաֆադարյանի ուսումնասիրած՝ Հովհաննավանքի ժամատան հյուսիսային պատի ՈՂԹ. (1250) թ. բնագիրը. «Յամի ՈՂԹ. ի տէրութեան Շահնշահի, որդւոյ Մեծին Զաքարիաի»³¹: Այդ իրողությունը հաստատում է նաեւ Կաթողիկե Ս. Կարապետ եկեղեցու արեւմտյան պատի անթվակիր վիմարձանագրությունը. «Անուամբն ՄՅԵւ յիշխանութենն Շահնշահի [մանդար] որդախուցէսի եւ յառաջնորդութե[ան] Սարգսի միայնաւորի»³²:

²⁹ Միքայել Զամչյանը Գոնցայի անունը նշում է հետեւյալ ձևով. «Իսկ յանցանել ժամկաց ինչ առեալ թաթարաց գերկիրն աւագայ ի ձեռաց զաքարեայ՝ ետուն կնոջն աւագայ, որ կոչիր վարդոյշ գոնցա». Մ. ՋԱՄԶԱՆ, Հայոց պատմություն, հտ. Գ., եր., 1984, էջ 225: Ինչ աղբյուրից է օգտվել գիտնականը, մեզ անհայտ է:

³⁰ ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ, էջ 321: Յավոք, պատմիչը չի մասնավորեցրել, թե ով Ավագյան տան իշխանավարության իրավունքը տվեց Շահնշահի որդի Զաքարիային. Մոնղոլները, թե՛ վրաց թագավորը, եւ որքան ժամանակ հետո «հանեալ» գրկեցին վերջինիս տերությանն իշխելու իրավունքից, եւ երբ փոխանցվեց այրիացած Գոնցային: Կարծում ենք՝ այդ փոփոխությունը կատարված պետք է լինի մոնղոլների կողմից, քանի որ, երբ Ավագը Հայաստանից անախորժության պատճառով մեկնեց Սվանեթ, իշխանավարությունը տրվեց Շահնշահ Ա.-ին. «...ետուն զաշխարհս նորա ի ձեռն Շահնշահի, իբր թէ եղբայր նոցա իցէ. եւ զայս առնէին վասն առաւել հաւատարմութեան». ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ, էջ 265—266: Պատմական այս իրողությունը հիշատակում է նաեւ վրաց աղբյուրը. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հտ. Գ., Երեւան, 1955, էջ 50:

³¹ Կ. ՂԱՅԱԳԱՐՅԱՆ, Հովհաննավանքը եւ նրա արձանագրությունները, Երեւան, 1948, էջ 103.

³² Անդ, էջ 96:

Բջնիի տաճարի Զ. (1251) թ. բնագիրը եւս հաստատում է նշյալ պատմական եղելությունը. «Թվիս Հայոց Զ. (1251) յիշխանութեան Մեծին Շահնշահի»³³: Ընկերային-քաղաքական վերոնշյալ իրողությունը մի փոքր այլ իրավիճակով է ներկայացնում «Մանր ժամանակագրության» հիշատակությունը. «Յայսմ ամի մեռանի Աւագն, որդի Իւանէի, անորդի, եւ թողու դուստր մի խոշաք անուն, եւ սուգ անհնարին պատեաց, զերկիրս մեր, եւ կին նորա Գոնցան առնէ զտէրութիւն աշխարհիս ՌՄԾԱ.»³⁴:

ԶԷ. (1258) թ. Հովհաննավանքում կառուցված ժամատան շինարարական բնագրում Մանդանդորթայխուլցես Շահնշահ Ա.-ն հայտնում է, որ Ս. Կարապետ վանքին է նվիրում Շալվաշեն գյուղը՝ ի հիշատակ իր հոգուն, խոշաքին եւ զավակների արեւշատությանը. «Ի թվիս ԶԷ. (1258).... այս իմ հրաման եւ արձան սահմանի Շահնշահ Մանդանդորթայխուլցեսի, որդւոյ Զաքարիայի ամիրսպասալարի Հայոց Մեծաց եւ Վրաց, զոր գրեցի իմ շինած ժամատանս. տուի զգեղն Շալուաշէն ի սբ Կարապետս յիշատակ հոգ[ւ]ոյ իմ[ոյ] եւ խոշաքին եւ յարեւշատութի որդւոց մերոց»³⁵: Վիմագրագետ Կ. Ղաֆադարյանը շփոթվել է՝ խոշաքին համարելով Շահնշահ Ա.-ի կինը³⁶: Մինչդեռ Հր. Աճառյանն իրավացիորեն նկատում է, որ խոշաքը Շահնշահի կինը չէր, այլ հորեղբոր՝ աթաբեկ Իվանե Ա.-ի կինն էր³⁷:

Մեծի տանն Կիլիկիո հայրապետ եւ անվանի հայագետ Գարեգին Ա. Հովսեփյանը, անդրադառնալով խնդրո վավերագրում նշված խոշաք անվանը, նկատում է, որ ամիրսպասալար Զաքարե Մեծի եղբոր, Իվանե աթաբեկի կնոջ անունը նույնպես խոշաք էր, եւ վերջինս առաջին անգամ հիշատակվում է «Կեչառոյի Վասակաշէն կաթողիկէ» եկեղեցու 1214 թ. արձանագրության մեջ³⁸: Գիտնականի հավաստմամբ՝ անհայտ է տիկնանց տիկնոջ մահվան տարեթիվը, եւ, իրավամբ, Ջազավանից ժողովի

³³ Հ. Եղիազարյան, Բջնիի վանքը եւ Բջնի գյուղի մյուս հուշարձանները, Ս. էջմիածին, 1963, է.—Ժ., էջ 46: Նկատելի է վրաց սկզբնաղբյուրում եւս մի իրադեպում. «Վաղարշակերտի (Վալաշկերտ) երկրին, որ այդ ժամանակ էր միայն վերցրել Շանշեն»։ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 91:

³⁴ Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հտ. I, կազմ. Վ. ՀԱՎՈՐՅԱՆԸ, Երեւան, 1951, էջ 42:

³⁵ Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, Հովհաննավանքը եւ նրա արձանագրությունը, Երեւան, 1948, էջ 98:

³⁶ Անդ:

³⁷ Անդ, էջ 99: Վիմագրագետի խոսքում ակներեւաբար սրբագրական վրիպակ կա. Հր. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Բ., Երեւան, 1944, էջ 523:

³⁸ Գ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Ջազավանից ժողովը, Շողակաթ, Վաղարշապատ, 1913, էջ 23:

գումարման ժամանակ վերջինս ողջ չէր կարող լինել, քանի որ ԺԳ. դարի սկզբին (1201 թ.) արդեն մայրացել էր³⁹:

Թեև չի բացառվում, որ Հովհաննավանքի Ձէ. (1258) թ. վավերագրում մանդատորթ- ուխուցես Շահնշահ Ա.-ն իր երախտիքի խոսքն է հայտնել ստնտու հորեղբոր կնոջը՝ Խոշաքին⁴⁰՝ երախտահատույց լինելով վերջինիս⁴¹, քանի որ հայրը, որին, ինչպես կրտսեր եղբայր Իվանե աթաբեկն է Հաղարծնի վիմագրում բնորոշել «զթագս պարծանաց գլխոյ իմոյ»⁴² Զաքարիան՝ «Մեծ սպարապետ եւ շահնշահ արեւելեան կաղմանցն»⁴³, երբ 1211/12 թվականին եղբոր՝ Իվանեի հետ արշավելով Պարսկաստան, գրավել-ավերել է «զՄարանդ մինչ եւ Գավազանք ի Թաւրէժ»⁴⁴, գերելով սուլթանին ու նրա ընտանիքին. «չոգան զօրօք բազմօք ի քաղաքն Մարանդ, եւ առին զնա եւ աւերեցին զգաւառան, որ շուրջ զնոքօք.... գնացին յԱրտաիւ քաղաքն. նմանապէս առին եւ զնա»⁴⁵: Տեղացիները, ականբեւաբար, զորապետ Զաքարիայի ավերիչ գործողություններից սարսափելով, պատսպարվել են իրենց աղոթավայրում, «...հանդերձ աղօթկոչօքն իւրեանց, զոր մուղրի անուանեն, ապաստանեալք էին յաղօթարանն իւրեանց»⁴⁶, սակայն վերջինիս հրամանով այրել են նրանց՝ բերելով «խոտ եւ ցօղուն, եւ արկանել զնովաւ ձէթ եւ նաւթ եւ բորբոքել հրով»⁴⁷, ինչպես մեկ տարի առաջ սուլթանն էր կոտորել ու այրել քաղաքամայր Անիի քրիստոնյա բնակչությունը: Պատմագրի վկայությունից պարզվում է, որ, ցավոք, մեծանուն զորապետը, հավանական է, տառապելիս է եղել շարորակ հիվանդությամբ եւ արշավանքից տուն դարձի ճանապարհին՝ որոշ

³⁹ Անդ:

⁴⁰ Անվանի հայագետ Պ. Մուրադյանը, անդրադառնալով հնավայր Կոշի վրացերեն բնագրում նշված տիկնաց տիկին Խոշաքի անվան՝ Խոշա «ոչ Խոշաք կամ ոչ Խոշագ» փորագրությունը, առաջարկում է գիտական գրականության մեջ հենց Խոշա կոչել Իվանե Զաքարյանի կնոջը՝ կանխելով նույնությունից բխող հնարավոր շփոթը թոռան՝ ամիրսպասալար Ավագի աղջկա անվան հետ. Պ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 105:

⁴¹ Հնարավոր է՝ տիկնաց տիկին Խոշաքը մահացել է այդ ժամանակ կամ մեկ-երկու տարի առաջ. վերջինիս մահվան տարեթիվն անհայտ է:

⁴² Դիվան..., պրակ VI, էջ 24:

⁴³ ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 168:

⁴⁴ Դիվան..., պրակ VI, էջ 22. հմմտ. SERGIO LA PORTA, The Kingdom and the Sultanate Were Conjoined': Legitimizing Land and Power in Armenia During The 12th and Early 13th Centuries, Revue des études arméniennes, 2012, էջ 91:

⁴⁵ Անդ, էջ 185:

⁴⁶ ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 186:

⁴⁷ Անդ, էջ 186:

ժամանակ անց, մահացել է եւ հուղարկավորվել Սանահինի իրենց տոհմական գերեզմանատանը «...Եւ ի ճանապարհին հիւանդացաւ, զի ելին վէրք անբժշկելիք յանդամս նորա... յետ սակաւ աւուրց վախճանեցաւ... տարեալ թաղեցին զնա ի Սանահինն, ի մեծ եկեղեցւոյն, առաջի դրան խորանին ներքոյ»⁴⁸։ Զորապետի հուղարկավորման ժամանակ Շահնշահ Ա.-ն եղել է հինգ տարեկան⁴⁹։ Որբանալով փոքր տարիքում՝ վերջինիս խնամել ու մեծացրել են հորեղբայր Իվանե աթաբեկն ու նրա կինը՝ («Վրաց եւ Հայոց եւ նովին (?) թագուհի»⁵⁰) Խոշաքը, ինչպես բնորոշում է կնոջն Իվանե Ա. Զաքարյանը. «...Եւ մնաց որդի Զաքարէի՝ մանուկ տիօք, Շահնշահ անուն նորա, զոր սնոյց Իւանէ ընդ որդւոյ իւրում Սարգսի»⁵¹։ Ուստի հնարավոր է, որ վերջինս «մեղսաքաւիչ» իր երախտիքն է հայտնում իրեն խնամող ու մեծացնող հորեղբոր կնոջ հիշատակին։ Սակայն նկատելի է՝ նույն այդ թվականին Նորատուսի Աստվածածին եկեղեցու վիմագրում հիշատակվում է իշխանապետ Ավագ Զաքարյանի դուստր Խոշաքը՝ աթաբեկ Սադուն Մահկանաբերդցու հետ՝ որպէս Ավագյան երկրամասի տեր. «Զէ. (1258) թ.տերանց մերոց Խոշաքին եւ աթաբակ Սադունին. մեք՝ Նորատուաց մեծ եւ փոքր ամեն մեր սրտի կամաւք զէզին չար եւ զջեւէլիկի վեր կալաք։ Ով խափանէ Յիօհն։ հայրապետացն նզոված է»⁵²։ Հետեւաբար հնարավոր է նաեւ, որ Հովհաննավանքի վավերագրում Շահնշահ Ա.-ն հիշատակել հորեղբոր տղայի՝ աթաբեկ Ավագ Զաքարյանի դուստր Խոշաքին՝ մտորելով Զաքարյան երկու նշանավոր տների երբեմնի միասնական սարսափազդու զորեղության հանգամանքի մասին։

⁴⁸ Անդ, էջ 186։

⁴⁹ Հ. Ռ. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Դ., Երեւան, 1948, էջ 110։

⁵⁰ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 10։

⁵¹ ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, էջ 186–187։

⁵² Ս. ԱՎԱԳՅԱՆ, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երեւան, 1978, էջ 279։ Հղումը վերցրել ենք Ս. Ավագյանի վերծանությունից։ Սակայն նույն վավերագիրը «Դիվան...»-ի IV պրակում հետեւյալ կերպ է վերծանել Ս. Բարխուդարյանը. «Թւին Չէ։ (1258) յիշխանութեան աստուածափառ տէրանց մերոց Խոշաքին եւ աթաբակ Սադունին, մեք Նորատուաց մեծ եւ փոքր ամէն, մեր սրտի կամաւք զէզին չար եւ զջորիին» եւ վեցիկի վեր կալաք։ Ով խափանէ Յիօհն։ հայրապետացն նզոված է», Երեւան, 1973, էջ 13։ Համոզիչ է ընդունելի է Ս. Բարխուդարյանի վերծանությունը, քանզի խոսվում է քաջող ուժի (ե(է) զի, վեցիկ) ապահարկման մասին, ավելի ընդունելի է զջորիին վերականգնումը։ Թեեւ Ս. Ավագյանը նշում է, որ «Դիվան...»-ի IV պրակը հրատարակելիս սքողվել է «զջեւէլիկի»-ն, եւ փոխարենը դրվել են «զջորին» եւ «վեցիկի» բառերը, մինչդեռ պրակի վերջում գետեղված լուսանկարում կարդացվում է «զէզին չար եւ զջեւէլիկի վեր կալաք»։ Ըստ հեղինակի՝ վերացվել են եզնահարկի («զէզին չար») եւ «զջրէլիկի» պարտավորությունները. Ս. ԱՎԱԳՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 279։

Նորատուսի վերոնշյալ բնագրի մասին անվանի լեզվաբան-վիմագրագետ Ս. Ավագյանն իրավամբ հայտնում է, որ արձանագրության տարեթիվը չի համապատասխանում իշխանուհի Խոշաքի եւ առավել եւս աթաբեկ Սադունի տիրապետության ժամանակներին, ու թերություն է նկատում թվագրման տասնավորի տառաշարքում:

Արդարեւ, աթաբեկ, ամիրսպասալար Սադուն (Բ.) իշխանաց իշխանը, արաբեկության պատիվն ստացել է, ակներեւաբար, 1271/72 թթ.⁵³: Հստ Ս. Ավագյանի՝ խնդրո վիմագիրը պետք է փորագրված լինի Սադունի արաբեկ դառնալուց հետո (1270), կամ «մինչեւ նրա մահը (1283)»⁵⁴: Ուստի գիտնականը բնագրի տարեթիվ մեջ հավելում է Ի. (20) տասնավորը՝ կարգալով արձանագրության տարեթիվը՝ ՁԻԷ. (1278), որով, ըստ հեղինակի, հարթվում են վիմագրի ժամանակագրական անհամաձայնությունները⁵⁵: Սակայն ուշագրավ է, որ 1258–1260 թվականներին Ավագյան երկրամասի կամ տեղության իշխանատեր Ջաքարյան Խոշաքը չէ⁵⁶, այլ վերջինիս մայ-

⁵³ Հստ գիտնականի՝ Սադունը «Վրաց թագավորից աթաբեկություն է ստացել ստուգապես 1270 թ.», Ս. ԱՎԱԳՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 279, այսինքն՝ երբ թագադրվել է Դեմետրե Բ.-ն: Նկատելի է, որ Հաղպատի փոքր գավթի Ամենափրկիչ կոչվող հսկա, շքեղ խաչքարը ՁԻԲ. (1273) թ. կանգնեցրել է վանքի առաջնորդ Հովհաննես Խաչենեցին՝ ժամանակի ամենանշանավոր իշխան, աթաբակ, ամիրսպասալար Արծրունի Սադուն Բ.-ի արեւշատության եւ օգնության համար: Բնագիրն առաջին անգամ ընդգծում է իշխանին աթաբեկության տիրույթով, որը, հավանական է, վերջինիս տրվել էր մեկ կամ երկու տարի առաջ. «Թվականին ՁԻԲ. իշխանութեան եւ ի տէրութե սուրբ ուխտիս աթաբակ ամիրսպասալար պարոն Սադունին, ես տէր Յովանէս կանգնեցի զխաչս ամենափրկիչ աւգնական պարոն Սադունին». Կ. ՂԱՅԱՒԱՐՅԱՆ, Հաղպատի վանքը եւ նրա արձանագրությունները, Երեւան, 1963, էջ 49, 193:

⁵⁴ Ս. ԱՎԱԳՅԱՆ, Բառաքնություն, էջ 279: Բնագրի մասին կարծիք է հայտնում նաեւ Հ. Մարգարյանը՝ նշելով. «Սադունի հիշատակությունը Խոշաքից հետո մտածել է տալիս, որ տարեթիվի վերանայումը կարող է պարտադիր չլինել». Հ. Մարգարյան, Մահկանաբերդների (Սադունյանների) իշխանական տունը ԺԲ.—ԺԴ. դարերում, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հտ. ԺԸ., Պէյրութ, 1998, էջ 36: Հ. Մարգարյանին ոչ հարիր անսպասելի այդ կարծիքն անհամոզիչ ու անընդունելի է:

⁵⁵ Ս. ԱՎԱԳՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 279: Ս. Բարխուդարյանը նույնպես ընդգծում է հիշատակագրության թվականի տասնավորի բացակայությունը եւ կատարում չափազանց ուշագրավ դիտողություն: Գիտնականն իրավամբ նկատում է, որ արձանագրության բովանդակությունն անսովոր է, քանի որ հարկերը սովորաբար վերացնում կամ պակասեցնում են երկրի տերը կամ վերջինիս պաշտոնյաները, իսկ այստեղ՝ գյուղացիները. Դիվան..., պրակ IV, էջ 13:

⁵⁶ Հստ Հ. Մարգարյանի բնորոշման՝ Խոշաք Ջաքարյանը «Ավագյան տան լիիրավ տիրակալ» է դարձել ԺԳ. դարի 60-ական թթ.: Տե՛ս Հ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, 11–14 դարերում հայ-իրանական կապերի պատմությունը (Սահիբ Դիվան Շամս ադ-Դին Ջուվեյնին եւ Հայաստանը), Արեւելագիտական ժողովածու, 2004, հտ. V, էջ 115: Խոշաքը, հավանաբար, Ավագյան երկրամասի տեր է դարձել 1261 թ. հետո՝ 1265 թ. վերադառնալով Հորդայից:

րը՝ վրաց թագուհի դարձած Գոնցամ⁵⁷, ինչպես վերը նշեցինք: Եւ վկայությունը, մեր համոզմամբ, չէր կարող փորագրված լինել 1278 թ. մինչ 1283 թ., որովհետեւ իշխանուհի խոշաքը, ամուսնանալով (1269 թ.)⁵⁸ Սահիբ դիվան, խոշա Շամս ադ-Դին Մուհամեդ Զուվեյնու⁵⁹ հետ 1271/2 թթ., աղբյուրների հավաստմամբ, մեկնել է Պարսկաստան (կամ Հորդա) եւ ներառյալ 1284 թ. մնացել է այնտեղ, մինչ ամուսնու՝ Սահիբ Դիվան Զուվեյնու կառավարումը: Երբ է իշխանուհի խոշաքը վերադարձել Հայաստան, ստույգ հայտնի չէ, ու որեւէ թվական դժվար է նշել: Սակայն կարծում ենք՝ վերջինս իր Զաքարիա որդու հետ (կամ մենակ) Հայաստան պետք է վերադարձած լինի 1285 թ.՝ շնորհիվ ամուսնու կտակի, որին, ակներեւաբար, օժանդակած կլինի նորանշանակ վեզիր Բուղան, թեւ նոր իլխան օծված Աբաղայի որդի Արղունը հրամայել էր սպանել Սահիբ Դիվանի որդիներին⁶⁰:

Խոշաք Զաքարյանի անունը հիշատակվում է Գառնիի հեթանոսական տաճարի մուտքի պարակալի 1291 թ. փորագրության մեջ, որտեղ առաջին դեմքով վերջինս եւ իր որդի Զաքարեն վերացնում են գյուղաքաղաք Գառնիի բնակիչներից գանձվող մի շարք տուրքեր, որոնք առավելագույնս բնութագրում են ժամանակի ընկերային-քաղաքական վիճակը. «:Չի: (1291) թվ(ական)ութեան... (եւ) Խոշաք դուստր Աթա(պակի)ն... եւ իմ որդին Ամիր Զաքարէ գիր տուաք Գառնույ՝⁶¹ մեր սեփական հայրենեացս, որ եզն :ԺԱ: սպ: շարիատ էր եւ :Ի: ոչխարն :Ա: բալխահակ եւ մեք վերուցաք զայս հարկ աշխարհակալաց կենացն եւ մեր զաւ(ակ)ացն արեւին: Մեր հոգոյս եւ մեր նախնեաց հոգոյն համար ազատեցաք զեզն եւ զոչխար յամենայն հարկաց: Վերուցաք եւ զգին[ւ]ո[յ] բաժ...»⁶²: Խնդրո վավերագրից ակնհայտ է, որ Սահիբ Դիվանի եւ Խոշաք Զաքա-

⁵⁷ Տէս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, էջ 321:

⁵⁸ Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ., հտ. I, կազմ.՝ Վ. ՀԱՅՈՒՅԱՆԸ, Երեւան, 1951, էջ 44:

⁵⁹ «Մերձավոր Արեւելքի մոնղոլական պետության կամ Իլխանության մեջ իր վարած պաշտոնի անունով կոչվում էր Սահիպ Դիվան». Հ. ԺԱՄԿՈՋՅԱՆ, Անի քաղաքի 13-րդ դարի երկու արձանագրության մասին, Երեւանի պետ. համալսարան, Գիտական աշխատանքներ, հտ. 47, 1955, էջ 103–104:

⁶⁰ РАШИД-АД-ДИН, Сборник летописей, т. 3, М.—Л., 1946, էջ 115, 123. Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Դիվաններ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հտ. 1, Երեւան, 1957, էջ 215:

⁶¹ Տողատակում արձանագրության բնագիրը բերելիս հետազոտողները Գառնո են գրել, սակայն բուն շարադրանքում կիրառել են Գառնույ. փխ. ըստ շարադրանքի:

⁶² Բ. ԱՌԱՔԵՆՅԱՆ, Գ. ԿԱՐԱՆՅԱՆ, Գառնի, հտ. III, 1949–1956 պեղումների արդյունքները, Երեւան, 1962:

րյանի որդի Ջաքարեն ամիրա⁶³ էր եւ զրկված չի եղել «հայրենատիրությունից», ինչպես եւ վերջինիս քույրը՝ Խ(ու)վանդզան, որն ամուսնացել էր Շահնշահ Բ.-ի հետ⁶⁴: Նույն հնավայրի Սունպենց վանքի ՉԿԴ. (1315) թ. վիմագիրը եւս փաստում է, որ գյուղաքաղաքի «տամղատարքս վասն մեր պատրոնացն» վերացրել են վանքի «զհասարակաց զգինուոյ» եւ ամենայն վաճառքի «տամղան» ու ջրաղացների գանձվող ամսավճարը՝ «մահկանան». «ՉԿԴ. : թվ: Շնորհին ԱՅ, ես Յովաննէս որդի Տիրատրոյ եւ ես Վանականս որդի Յովանիսի՝ Գառնոյ տաղմատարքս վասն մեր պարոնացն յերկար կենդանութեան եւ մեր հոգոց համար. մեր տանուտէրացս [բ]անիւ. վերուցաք զՍունպենց վանի[ցս] զհասարակաց զգինուոյ եւ զ[ամեն]այն ցեղ վաճառի տամղա եւ զջա[ղ]ացի մահկանա»⁶⁵: «Վասն պատրոնաց» հոգնակի դրված արտահայտությունը շեշտում է Խոշաք եւ Ջաքարե Ջաքարյանների իշխանատիրությունը: Սակայն դժվար է պնդել, թե Խոշաք Ջաքարյանը կարող էր մինչ այդ (1315/18) թվականները ողջ լինել: Երբ է մահացել Ավագ Ջաքարյանի դուստր Խոշաքը եւ որտեղ է հուղարկավորվել, հայտնի չէ:

Վիմական սկզբնաղբյուրների տվյալներից դատելով՝ նկատելի է, որ ԺԳ. դ. վերջերին Հայաստանում տիրել է տնտեսական ծայրահեղ դժվարին իրավիճակ: Այդ է փաստում Օձունի տաճարի ՉԻԴ. (1275) թ. բնագիրը, որն արձանագրում է, թե «տառապեալն» (ժողովուրդը.— Ռ. Գ.) ծանր հարկերի պատճառով չէր ցանկանում անասուն պահել⁶⁶: Տնտեսական նույնպիսի իրավիճակն է ընդգծում նաեւ Նոր Գետիկի ՉԼԲ. (1283 թ.) նշանավոր մեծահարուստ Ումեկի որդի Ճարի հիշատակագիրը. «հայրենիքն արժան էր եւ ոսկին թանգ»⁶⁷: Երրորդ օրինակը Գառնիի ՉԽ. (1291) թ. բնագիրն է, որ երկրամասի իշխանատերեր Խոշաք եւ իր որդի ամիր Ջաքարե Ջաքարյանները վերացրել են գյուղաքաղաք Գառնիի մի շարք՝

⁶³ Անդ:

⁶⁴ Դիվան..., պրակ I, էջ 27:

⁶⁵ Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Դիտողություն միջնադարյան մի տերմինի մասին, ՊԲՀ, 1963, 2, էջ 260. Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Գառնի IX—XIV դարերում, Երեւան, 1988, էջ 100:

⁶⁶ Ս. ԱՎԱԳՅԱՆ, Բառաքնություն, «Թվին ՉԻԴ. եւ Դեղս, որդի Անգղեցուն, ծառայ մեծին Իւանէի, էս ժամս որ գեղս է հատալի անասնէ, վասն Իւանէի ու իր որդեացն արեւշատութեան համար իմ ձեռնաւորութեամբ[եամբ] քս զգլխն ու կովի գլխահակ վեր էկալաք, որ տառապեալն անասուն չկամեր պահեալ: Որ գլխահակ առու եւ խափանէ նգոված է», էջ 157:

⁶⁷ Դիվան..., պրակ VI, էջ 71. «Ես՝ Ճարս, որդի պատրոն Ումեկին.... Մանծկերտեցի.... գնեցի զՅովն իւր ամեն սահմանաւքն, ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն արժան էր եւ ոսկին թանգ ի :ԴԻ: կարմիր դալաւառ»:

եզները եւ ոչխարների համար գանձվող շարիաթ-հարկը եւ «յամենայն հարկաց»⁶⁸:

Վրացական աղբյուրի տեղեկացմամբ՝ *Խոշաք Զաքարյանի անձին է վերագրվել մոր՝ վրաց թագուհի դարձած Գոնցայի սպանությունը, ինչը կատարվել է գերություն մեջ Հորդայում. «Իսկ Ավագի նախկին կին Գվանցա թագուհին սպանվեց թաթարների մեջ գտնվելիս, ինչպես ասում են՝ իբրեւ իր աղջիկ Խվաշագի (հայ.՝ Խոշաք)՝ սահիբգրիվան Խոջա Շամշադինի կնոջ հորդորմամբ է սպանվել»⁶⁹: Պատմական այս հիշատակությունը, կարծում ենք, այնուամենայնիվ համոզիչ չէ, քանի որ որեւէ այլ աղբյուրով չի հաստատվում, եւ մեզ թվում է՝ զրպարտություն է Զաքարյան ավատական տան հասցեին, որ անձնվիրաբար սատարել է վրաց Բագրատունի թագավորների իշխանությանը:*

РЕЗЮМЕ

Церковь Святого Геворга расположена вблизи селения Аргуэль (бывший Лусакерт) Котайкской области, недалеко от села Карашамб, среди руин древнего села, на правом берегу реки Раздан, расположенной на красивой вершине холма. Церковь построена в 7 веке. Это здание, построенное из черного и светло-коричневого туфа с правильной планировкой, в настоящее время находится в покосившемся состоянии. Внутри духовного сооружения Ташарук, автор 10-строчной надписи, высеченной на северной стене, сообщает, что он принц (по-видимому, местный правитель) и вместе со своей женой и братом Мотиком отменил налог «родной Паской-дас гегис» во время правления Хошака Закаряна.

⁶⁸ Իրավացի է ակադ. Բ. Առաքելյանը (Քաղաքները եւ արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հտ. 2, Երեւան, 1964, էջ 227), որ խնդրո վավերագիրը միակ իրողությունն է, որ շարիատն արտահայտված է գրամական միավորով, ինչն ըստ հեղինակի՝ կարող էր չափանիշ լինել («որ եզն ժԱ. (11) սպիտակ շարիատ էր»):

⁶⁹ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 123: Իմաստային որոշակի տարբերություն ունի Լ. Մելիքսեթ-Քեկի թարգմանությունը. այն մի որոշ գործողության իրազեկում է. «Գվանցա թագուհին եւս մեռավ թաթարների մոտ՝ իր դստեր Խվաշագի կողմից թունավորվելով». Լ. ՄԵԼԻՔՍԵՏԵՔԻ - ԲԵԿ, «Վրաց աղբյուրներ» հտ. Գ., էջ 50: Սակայն «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի ռուսերեն լիալատար ժողովածուի հիշատակությունը՝ «А государыня Гванца, вдовца Авага, будучи у татар, была ими убиена. Поговаривают, что ее убили по навету дочери ее Хуашак, которая была супругой сахиб-дивана Ходжи Шамсадина» (էջ 372), համընկնում է «Վրաց ժամանակագրության» թարգմանությանը, էջ 123:

Г-н Хошак Закарян был единственной дочерью-наследницей Амирспасалара, Атабека Авага Закаряна, чье имя впервые было упомянуто в 1236 году, когда монгольские головорезы завоевали Армению. Имя принцессы также упоминается в оригинальных текстах церкви Святой Девы Норатуса в 1258 году как правительницы территории Авагян. Последняя в 1269 году вышла замуж за персидского ходжу, сахиба Дивана, Шамс-уд-Дина Мухаммада Джувейна, а в 1271–72 годах покинула Армению и жила в Персии или Орде, пока ее муж не был обезглавлен в 1284 году. Она вернулась к отцовскому очагу вместе со своим сыном Закарией в 1285 году. Дата смерти принцессы Хошак неизвестна.

SUMMARY

St. Gevork Church is located in the town of Arguel (formerly Lusakert) in Kotayk Province, not far from Karashamb village, among the ruins of an ancient dwelling place, on the right bank of the Hrazdan River, on a beautiful hilltop. The church was built in the 7th century of black and light brown tuff with a regular layout; however, it is currently ruined. Inside the spiritual structure Tasharuk, the author of a 10-line inscription carved on the northern wall reports that he is a prince (apparently a local ruler) and together with his wife and his brother Motik abolished the tax of the “native Paskoi-das geghis” during the reign of Khoshak Zakarian.

Khoshak Zakarian was the only daughter-heir of Amirspasalar, Atabek Avag Zakarian, whose name was mentioned for the first time in 1236, when the Mongolian thugs conquered Armenia. The name of the princess, as the ruler of Avagyans’ land, is also mentioned in the original texts of the Church of the Holy Virgin of Noratus in 1258. In 1269, she married the Persian Khoja, Sahib Diwan, Shams-ud-Din Muhammad Juwayn, and in 1271–72, left Armenia and lived in Persia or Horde until her husband was beheaded in 1284. She returned to her father’s house with her son Zakaria in 1285. The date of Princess Khoshak’s death is unknown.

